

EDİTÖR

Yaşar ÇOLAK

Redaksiyon

Yaşar ÇOLAK

Gazi ERDEM

İlhami AYRANCI

Dizgi&Grafik

Rıdvan Paşa YEDEKÇİ

Mehmet KARADAŞ

Hasan EKİNCİ

Baskı

Türk Tarih Kurumu Basımevi

Tel: 0. 312. 267 16 11

2000-06-Y-0003-507

ISBN: Tk. №: 975-19-2615-7

ISBN: 975-19-2616-5

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü

Tel: (0312) 435 52 73 - ANKARA

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

ULUSLARARASI AVRUPA BİRLİĞİ ŞÛRASI

TEBLİĞ VE MÛZAKERELERİ
(3-7 Mayıs 2000)

(I)

ANKARA - 2000

Bu kitabın basımı, Basılı Eserler Nihai Karar Komisyonu'nun 06.12.2000 tarih ve 55 nolu kararı ile uygun görülmüştür.

İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ KONUŞMASI

Mehmet Nuri YILMAZ32

Diyamet İşleri Başkanı

PROTOKOL KONUŞMALARI

Mr. Neill LEONARD37

Avrupa Birliği Türkiye Avrupa Komisyonu Temsilciliği Başkatiibi

Recai KUTAN40

Fazilet Partisi Genel Başkanı

Bülent ECEVİT44

Başbakan

I. GENEL OTURUM

Şûra Divan Teşkili49

Şûra Bilgi Konuşması49

Rıdvan ÇAKIR

I. KOMİSYON

AVRUPA BİRLİĞİ SÜRECİNDE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ HEDEF VE POLİTİKALARI

Türkiye AB İlişkilerinin Dünü Bugünü.

Doç. Dr. Kürşat ESER56

Türkiye'nin AB Üyeliği ve Din Özgürlüğü

Prof. Dr. Aslan GÜNDÜZ61

Türkiye'nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Kültürel Bütünleşme

Prof. Dr. İlber ORTAYLI67

Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda İş Yerlerinde Din İbadet Hürriyeti.

Prof. Dr. Kadir ARICI72

MÜZAKERELER.....83

Avrupa Birliği Müktesebâtında Din ve Kültür

Prof. Dr. Hasan KÖNİ93

Ülkeler ve Din: Kiliseler ile AB Arası İlişkiler

Mons. Noel TREANOR98

Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliği ve Din Özgürlüğü	
<i>Avni ÖZGÜREL</i>	110
Avrupa Birliği Uyumuna Bazı Yaklaşımlar	
<i>Nevzat ERCAN</i>	113
MÜZAKERELER	117
AB Ülkelerinde Kültür ve Dinin Sosyal ve Siyasi Yaşama Etkisi	
<i>Doç. Dr. Oya MUĞİSUDDİN AKGÖNENÇ</i>	135
İslam ve Siyaset	
<i>Yrd. Doç. Dr. Talip ÖZDEŞ</i>	141
Diyanet İşleri Başkanlığının Topluma Sunduğu Hizmetlerde Toplam Kalite Yönetimini Neden ve Nasıl Kullanalım	
<i>Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU</i>	156
MÜZAKERELER	173
Avrupa Birliğinde Din Faktörü ve Sorumluluklarımız	
<i>Doç. Dr. Fikret KARAMAN</i>	191
Diyanet İşleri Başkanlığının AB Ülkelerindeki Türklere Yönelik Hedef ve Politikaları Üzerine	
<i>Prof. Dr. Nevzat Y. AŞIKOĞLU</i>	199
AB Sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığının Hedef ve Politikaları Ne Olmalıdır?	
<i>Doç. Dr. Fahri KAYADİBİ</i>	209
Diyanet İşleri Başkanlığının AB Sürecinde Hedef ve Politikaları Ne Olmalıdır?	
<i>Yusuf KALKAN</i>	219
MÜZAKERELER	227
TASLAK RAPOR GÖRÜŞMELERİ	239
I. KOMİSYON RAPORU	251
I. KOMİSYON TEBLİĞCİLERİ	255
I. KOMİSYON MÜZAKERECİLERİ	256

II. KOMİSYON

ÜÇÜNCÜ BİN YILA GİRERKEN

DİNİ ARAYIŞLAR VE DİNİN ANLATIM METODU

Asırlar Kavşağında Karşılaşılan Problemler ve Yeni Perspektifler	
<i>Pastor Manfred RICHTER</i>	263
Göç ve Din: Toplumsal Değişme Sürecinde Yeni Dini Yönelişler	
<i>Doç. Dr. Niyazi USTA</i>	269
Dinin Toplum Üzerindeki Etkisi	
<i>Abdullah CEYHAN</i>	276
MÜZAKERELER	285

Küreselleşme Bağlamında Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketler ve Türk Toplumuna Etkileri	
<i>Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR</i>	305
Almanya'da Yeni Dini Hareketlerin Sebepleri	
<i>Prof. Dr. Muzaffer ANDAÇ</i>	312
Batı'da Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Karakteristik Özellikleri.	
<i>M. Ali KIRMAN</i>	317
MÜZAKERELER	323
Türkiye'de Din Alanında Yeni Arayışlar	
<i>Prof. Dr. Hasan ONAT</i>	341
Batıda Yeni Dini Arayışlar Çerçevesinde Satanizm Örneği	
<i>Doç. Dr. Ahmet GÜÇ</i>	349
Ülkemizde Dini Arayışlar	
<i>Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ</i>	362
MÜZAKERELER	382
AB Ülkelerinde Bulunan Devlet Okullarında Din Dersleri	
<i>Padre Hans VOCKING</i>	403
Din Eğitimi ve Öğretiminin Bilimselleştirilmesi	
<i>Doç. Dr. Cemal TOSUN</i>	412
MÜZAKERELER	426
Rasyonalizm: Tarihi ve Problemleri	
<i>Prof. Dr. Nasr Hamid EBU ZEYD</i>	437
İslam'ın Anlatılmasında Kitap ve Sünnet Birlikteliği	
<i>Doç. Dr. İsmail KARAGÖZ</i>	443
İslam ve Değişim	
<i>Dr. İbrahim PAÇACI</i>	476
İletişim Alanındaki Gelişmelerin Dinin Anlatımına Etkisi	
<i>Harun ÖZDEMİRÇİ</i>	500
MÜZAKERELER	507
II. KOMİSYON RAPORU	524
II. KOMİSYON TEBLİĞCİLERİ	527
II. KOMİSYON MÜZAKERECİLERİ	528

İSLAM VE DEĞİŞİM

Dr. İbrahim PAÇACI

Diyanet İşleri Başkanlığı Müfettişi

Allah'a hamd, Resulüne salattan sonra muhterem hazırını saygıyla selamlıyorum. Böyle seçkin bir topluluğa konuşmaktan dolayı duymuş olduğum heyecan ve mutluluğu ifade ettikten sonra İslam ve Değişim konusunda hazırlamış olduğum tebliğimi sizlere arz etmek istiyorum.

I. Toplumsal Hayatı Düzenleyen Kurallar ve Din

Her canlı gibi, insan da varlığını koruma ve geliştirme duygusuna sahiptir. Bu duygu yaratılışında var olan ve neslinin devamını sağlayan bir olgudur. Ancak, insanın varlığını koruyabilmesi ve geliştirebilmesi, diğer canlıların aksine, bir çok araçları elde etmesine bağlıdır. Halbuki tek başına yaşayan bir insanın bu araçları elde etmesi mümkün değildir. Bu sebeple insan tarih boyunca her zaman toplu halde yaşamıştır. Bazı filozoflar insanı, bu özelliğinden hareketle, toplumsal bir varlık olarak tanımlamışlardır.¹

İnsan toplumsal bir varlık olmakla birlikte, aynı zamanda bencildir. Her insanın tabiatında, kendi çıkarlarını önde tutma, kendisi için uygun olanı elde etme arzusu bulunmaktadır.

Bunun yanında, nefsanî arzulara, kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır.² İnsan mala aşırı derecede düşkündür,³ o kadar ki, "şayet iki vadi dolusu altın olsa üçüncüsünü ister, gözünü ancak toprak doyurur."⁴

Bir yönüyle cıvık-yapışkan bir çamurdan,⁵ aşağılık bir sudan, meniden,⁶ topraktan⁷ yaratılan insan, bir yönüyle de Allah'ın kendi ruhundan üfleyerek yaratıp,⁸ yer ve

1 Edis, Seyfullah, Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri, Ankara, 1987, s. 4-5.

2 Al-i İmran, 3/14

3 Âdiyât, 100/8; Fecr, 89/20.

4 Müslim, Camiu's-Sahih, Zekât. 116, 119; Buharî, Camiu's-Sahih, Rikak. 10; Et-Tirmizî, Sünen, Menakib, 32, 64; Dârimî, Sünen, Rikak. 62; İbn Hanbel, Müsned. V/117, 131, 132, 319.

5 Sâffât, 37/11.

6 Mürselat, 77/20.

7 Hacc, 22/5.

8 Hicr, 15/29; Sâd, 38/72.

göklerdeki her şeyi emrine verdiği⁹ yeryüzündeki halifesidir.¹⁰ Bu sebeple, iyilik de kötülük de insanın tabiatından uzak değildir.

Bunun tabii sonucu olarak da, toplumu düzenleyen kurallar ve bunların müeyyideleri bulunmaması halinde, eğitim ve terbiyeden mahrum, yaratılışında hırs ve tamah bulunan bir kişinin hedefi, madde olacak, ne pahasına olursa olsun kazanmaktan başka bir şey düşünmeyecektir. Başkasının duyguları ve haklarını gözetmek şöyle dursun, kazanmada haram yollara tevessül etmekten, başkalarının haklarına tecavüz etmekten kaçınmayacak, zalim bir kişi olacaktır.

Aynı şekilde, bedeni insana hakim oldukça cinsel konularda da israf başlayacak ve bunda da helal-haram gözetmeden, başkalarının haysiyetini rencide etmek pahasına da olsa, arzusunu gerçekleştirmek için hiç bir şeyden çekinmeyecektir. Bünyeye beden ve bedeni duygular hakim olduğu müddetçe insan sultasını artıracak ve keyfini devam ettirebilmek için başkalarını, hiç aldırmadan ezebilecek, arzuları ile kendisi arasına giren engelleri yok edebilmek için diğerlerine zulüm etmekten de çekinmeyecektir.

Toplumda her çeşit karakterden insanın bulunması, kuvvet ve zekâ seviyelerinin farklı olması ve yaratılışındaki kendisi için uygun olanı elde etme hırsı, toplu yaşamın faydaları yanında bazı mahzurlarını da ortaya çıkarmaktadır. Fertlerin birbirlerine ve topluma, toplumun da fertlere karşı hareket tarzları ile birbirleriyle olan münasebetlerini düzenleyen kaidelerin bulunmadığı bir toplumda düzenden, intizamdan söz edilemez. Bu sebeple, her toplumda, sosyal hayatı düzenleyen din, hukuk, ahlak kuralları gibi normlar ve bunların müeyyideleri bulunmuştur. İşte bunun içindir ki, Allâh Teâlâ da ilk insanla birlikte uyulması gereken kuralları Peygamberleri vasıtasıyla bildirmiştir. Son olarak da, Hz. Muhammed'i, Peygamberlikle görevlendirerek ilahi mesajlarını insanlığa ulaştırmıştır.

II. Toplumsal Hayatta Değişim ve Hükümlere Etkisi

A) Toplumsal Hayatta Değişim

Toplumların hayatının zaman içerisinde ve mekanlara göre değişeceğinde şüphe yoktur. Sosyal hayattaki bu değişim, tabii çevrenin özelliklerinin farklılaşması, biyolojik yapıya tesir eden imkanların çoğalması, teknik yeniliklerin artması ve kültür yapısının özelliği dolayısıyla meydana gelen değişikliklerle izah edilmektedir.¹¹ Sosyal hayatta meydana gelen değişim; sosyal değerlerde değişme, kurumlarda değişme ve kişiler üzerinde değişme şeklinde sınıflandırılabilir.

Çeşitli faktörlerin birbirlerine etki etmesiyle meydana gelen karmaşık bir süre-

9 Lokman, 31/20; Casiye, 45/13.

10 Bakara, 2/30; Fâtır, 35/39.

11 Şener, Sami, "Sosyal Değişimin Dini Hayata Etkisi" (Sosyal Değişme ve Dini Hayat), İstanbul, 1991, s. 98.

cin sonucu olan toplumsal değişimin temel dinamiklerini, maddi kültür alanında teknolojinin, manevi kültür alanında ise ideolojilerin oluşturduğu söylenebilir.¹²

Toplumların durumlarındaki değişikliği ve sebeplerini İbn Haldun şöyle izah etmektedir: "Dünyanın ve milletlerin durumları, adetleri ve inanışları hep aynı şekilde devam etmez. Toplumların durumları, adetleri ve inanışları zamana ve mekana göre değişiklik arz eder, zaman ve mekanın değişmesiyle durumları da değişir".¹³

İbn Haldun'un bu sözünden hareketle, toplumsal hayattaki farklılıklara etki eden faktörleri, zaman ve çevre olmak üzere ikiye ayırabiliriz:

1. Zaman Faktörü

Sosyal bir canlı olan insan, varlık sahasına çıktığı andan itibaren, fitratında bulunan tekamül duygusu sayesinde, eşyaya şekil ve düzen veren, değer yaratan, yaşadığı çevreyi değiştiren ve bu arada kendisini de değiştirip yenileyebilen üstün bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan, akıl gücüyle tüm kainata hükmetme, irade gücüyle de eşyaya dilediği biçimi verme, onu kendi yararına kullanma yetkisine sahiptir. Bu, Allâh tarafından kendisine verilmiş bir hak ve imtiyazdır. O, varlık üzerindeki egemenliğini sürdürebilmek ve bu yöndeki etkinliklerini gerçekleştirebilmek için, en mükemmel bir biçimde yaratılmıştır.¹⁴ İnsan, sahip bulunduğu bu yetenekleri sayesinde, hem kendisinin, hem de sosyal çevresindekilerin hayat tecrübelerini ve bilgi birikimlerini sonraki nesillere aktarma imkanına sahip tek varlıktır. Bir başka deyişle, insan, tarihi yapan ve yazan bir varlıktır.¹⁵

İnsan işte bu yeteneği ve yaratılışındaki tekamül duygusu sayesinde sürekli bir değişim ve gelişim içindedir. Bunun sonucu olarak da, zaman süreci içerisinde her şey değişmektedir; değişmeden olduğu gibi kalan neredeyse hiçbir şey yok gibidir.¹⁶ Tarihte, insan hayatındaki değişim çok yavaş olmakla birlikte, teknolojinin gelişmesi ve buna bağlı olarak enformasyonun kolaylaşması sonucu, dünyanın küçük bir kent haline gelmesi sebebiyle, insan hayatındaki bu değişim, günümüzde, dinamik ve hızlı bir hal almıştır.

Ekonomik alanda, fabrikalaşma, bankacılık, sigorta hayata egemen olmuş, işçi sınıfı doğmuş, daha sonra da işçinin yerini robotlar, elektronik aletler almaya başlamış, elektronik haberleşme cihazlarının gelişmesi sonucu internet vasıtasıyla alışveriş imkanı doğmuş, daha önce bilinmeyen pek çok akit şekilleri ve iktisadi kurumlar ortaya çıkmıştır.

12 Bkz. Erdoğan, Mehmet, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku" (Sosyal Değişme ve Dini Hayat), s. 29-30.

13 İbn Haldun, Mukaddime, Beyrut, 1989, s. 24.

14 Tın, 95/4.

15 Bkz. Kaya, Mahmut, "Değişen Toplum ve Değişmeyen Değerler" (Sosyal Değişme ve Dini Hayati), s. 1-4.

16 Hatiboğlu, Mehmet S., "İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine", İslâmî Araştırmalar, Ankara, 1986, Sayı: 1, s. 12; Erdoğan, Mehmet, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, İstanbul, 1990, s. 15.

Sosyal yapıda meydana gelen değişimler sonucunda, daha önce evinin dışına çıkmayan kadın, çarşıya, fabrikaya, büroya, kısaca iş hayatına girmiş, erkekle yarışmaya başlamıştır. İnsan hakları vazgeçilmez bir esas olarak kabul edilmiş, gerek devletlerarası antlaşmalarda ve gerekse devletlerin iç politikalarında belirleyici bir faktör olarak yerini almıştır. Öğrenim seviyesi yükselmiş, iletişim vasıtalarının gelişmesiyle, insanlar dünyanın öbür ucundaki hadiselerden haberdar olmaya, bunun tabii sonucu olarak da kültürler birbirlerinden etkilenmeye başlamıştır. İlim ve teknoloji, hayatı kolaylaştırmış, daha önce imkansız sayılan pek çok şey imkan dahiline girmiştir.

Siyasi alanda, parlamenter sistemler ortaya çıkmış, demokrasi genel kabul gören bir ilke haline gelmiş, devletin fonksiyonlarının birbirinden ayrılması prensip halini almıştır.

Uluslararası ilişkilerde önemli mesafeler kat edilmiş; daha önceleri ülkeler yayılmacı bir siyaset güderken, barış asıl olarak kabul edilmiş, ülkeler arasındaki mesafeler kısalmış, sanki bütün dünya tek bir ülke haline gelmiştir. Buna paralel olarak da, ilişkiler artarak karmaşık bir hal almıştır.

2. Çevre Faktörü

Toplumsal hayatın farklılaşmasında rol oynayan faktörlerden biri de çevredir. Çevre denilince, sosyal çevre ve coğrafi çevre akla gelmelidir. Sosyal çevre, toplumun yapısı, kültürü, örf ve adetlerinden; coğrafi çevre de, bölge, iklim, nüfus gibi tabii ortamlardan oluşmaktadır.

İnsan yaşadığı ortamın ürünüdür. İnsan karakteri yaşadığı doğal ve sosyal ortamın oluşturduğu şartlara bağlı olarak biçimlenir. Değişik coğrafi bölgelerde, değişik iklim şartlarında yaşayan insan topluluklarının, değişik geleneklere, değişik tarihlere ve değişik karakter özelliklerine sahip oldukları görülmektedir.¹⁷ İbn Haldun, Mukaddimesinde, coğrafi şartların insanın karakterine etkisinin bulunduğunu geniş bir biçimde açıklamaktadır.¹⁸ Bunun sonucunda coğrafi çevrenin değişikliğine bağlı olarak da, farklı bölgelerde değişik sosyal yapılar ortaya çıkmaktadır.

Meydana gelen bu farklı sosyal yapılar göre, farklı düşünce ve değerler gelişmektedir. Öyle ki, oluşan bu farklı değerler sebebiyle, aynı olaya gösterilen tepkiler, yöreden yöreye, ülkeden ülkeye farklı olmakta; bazı yöreler için yüz kızartıcı kabul edilen bir olay, farklı bir yöre için normal kabul edilmekte, hatta göğüs kabartıcı olabilmektedir.

Coğrafi şartlar, insan karakterini etkilemesinin yanında, toplumların ihtiyaçlarını ve önceliklerini de belirlemektedir. Basit bir hayatın hüküm sürdüğü göçebelik, ya da kırsal kesim yaşantısının ihtiyaçları ile kompleks hayatın hakim olduğu şehir hayatı, ya da medenî yaşantının ihtiyaçları farklı olacaktır. Bir bölge için hayatı öne-

17 Öktem, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, s. 282.

18 İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 82-120.

mi haiz bir şey, başka bir bölge için hiç de önem arz etmeyebilir. Toprakları geniş bir ülkede, az katlı bahçeli binalar tercih edilirken, toprakları az ve nüfusu yoğun olan bir ülkede çok katlı binalar öncelik kazanmaktadır. Etrafı denizlerle çevrili bir ülkede ekonomik faaliyetler ağırlıklı olarak denizcilik ve balıkçılık üzerine yoğunlaşmışken; geniş alanları bulunan kara ülkelerinde ise, tarım ve hayvancılık daha ön plana çıkmaktadır.

Bunun tabii sonucu olarak da, farklı çevrede yaşayan toplumların hayatını düzenleyen kurallar da değişik olacaktır. Zira bu kurallar, ülkelerin coğrafi konumuna, soğuk, sıcak ve ılıman olmasına, toprağın verimliliğine, engebeli olup olmamasına, genişliğine, halkın yaşam tarzına, halkın eğilimlerine, örf ve âdetlerine, geleneklerine, ülkenin nüfusuna, ticarî hayatına uygun olmalıdır.¹⁹

3. İslâm'ın Değişime Yaklaşımı

Sosyal hayattaki bu kaçınılmaz değişimin yanında, toplumun hayatiyetini devam ettirebilmesi için, sabit değerlerinin bulunması ve bunların muhafaza edilmesi zarurî görülmektedir. Bu sebeple, insanın inandığı yüksek ve sabit değerlerin dejenere olmasını önlemek, onları yaşatarak sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde intikalini sağlamak için çeşitli müesseseler kurulmuştur. Ancak, tarihin akışı içinde kurulan birçok müessese, ihtiyaca cevap vermediği veya evrensellik vasfından yoksun olduğu için yıkılmış, terk edilmiş, çağın gereği olarak yerlerini yeni müesseselere bırakmak zorunda kalmıştır. Bu anlamda değişme, bir yaratılış kanunudur ve değişmeyen hiçbir toplum yoktur. Asıl olan, öze bağlı kalınarak, yüksek ve sabit değerler örselenmeden, pörsütülmeden bu değişikliğin sağlanmasıdır.²⁰

Bu bağlamda din, kuvvetli bir sosyal kontrol aracıdır. Din, bazı tavır ve hareketlere bir nevi kutsallık vererek bunların yapılması fikrini kuvvetlendirmektedir. Aynı şekilde, suç teşkil eden bazı hareketlere de günah fikrini bağlayarak, arzu olunmayan davranışlardan insanların kaçınmalarını desteklemektedir. Bu yolla din, sosyal kontrol araçlarının en önemlilerinden birisi halini almaktadır.

Dinler, teşekküllerinde sosyal düzene karşı bir eleştiri getirmekle birlikte, kendi amaçlarını ve oluşturdukları sosyal yapının korunması ve olduğu gibi kalmasını isterler. Bununla birlikte, aynı zamanda, yapılacak değişmeye katkıda da bulunurlar. Şöyle ki; iman, daima eksik ve yanıltan kurtulmaya teşvik eder. Her yönden karanlığı aydınlığın kuşatmasını ister. İmanın aslı hüviyeti değişmez ama kendine yeni ufuklar arar. Manevi iklimden gelen otorite; eksiği tama, sınırlıyı sınırsıza doğru zorlar. Bu dinamik bir tutumdur ve bu haliyle din kendine zarar vermeyen değişmelerin motoru olabilir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, sosyal hareketlilikte dinler, daima denge, istikrar ve emniyet unsuru olmuştur.²¹

19 Öktem, Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi. s. 284.

20 Bkz. Kaya, "Değişen Toplum ve Değişmeyen Değerler" (Sosyal Değişme ve Dini Hayat). s. 1-4.

21 Bkz. Erdoğan, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku" (Sosyal Değişme ve Dini Hayat). s. 30-31.

İslâm dini sosyal değişimde toptancı bir yöntem benimsememiştir; ne tamamen değişime karşı çıkmış, ne de her türlü değişimi müspet kabul etmiştir. Bizzat kendisi sosyal değişimin dinamiği olduğu halde, eskiden intikal eden olumlu değerleri de muhafaza etmiştir. İslâm'ın, sosyal değişimin dinamiği olarak fonksiyon icra etmesi; dinin oluşum safhasında (vahy döneminde) oynadığı rol ve daha sonraki dönemlerde oynadığı rol olmak üzere iki safhada incelenebilir.

a) Dinin Oluşum Dönemi

İslâm dini; hakkın güçlüye ait olduğunun kabul edildiği, kız çocukların diri diri toprağa gömüldüğü, ahlaksızlık ve fuhşun yaygın olduğu, yapılan zulüm sebebiyle cehalet dönemi diye adlandırılan bir zamanda müşrik bir topluma indirilmiş ve onları tevhd dini etrafında, sevgi, hoşgörü, kardeşlik anlayışı ile bir araya getirmiştir. **Al-lâh Teâlâ, " ... Allâh'ın size olan nimetlerini anın; hani siz düşmanlardınız, kalplerinizin arasını uzlaştırdı da, O'nun nimeti sayesinde kardeşler oldunuz. Bir ateş çukurunun kenarında idiniz de, sizi oradan kurtardı." ²² buyurmaktadır.**

Görüldüğü gibi, İslâm dini, bizzat kendisi köklü bir değim yapmak için gönderilmiştir. Ancak İslâm dini bu köklü değişimin yanında, iyi, güzel ve doğru olanı kabul etmiş, islah edilmesi gerekenleri de islah etmiştir.

İslâm dininin teşekkül döneminde, toplumda yaşayan gelenekler Kur'an-ı Kerim'de genel olarak, Peygamberler geleneği ve atalar geleneği olarak tasnif edilmekte ve iyinin, doğrunun, hakkın temsilcisi olan Peygamberler geleneğinin muhafaza edilmesi tavsiye edilmektedir. Buna karşılık batılın, yanlışın temsilcisi olan atalar geleneği yerilmektedir. Yüce Allâh, Peygamberler geleneğiyle ilgili olarak, **"Biz, Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kub ve esbâta indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer Peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbirisi arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk deyin";²³ "De ki: Allah doğruyu söylemiştir. Öyle ise, hakka yönelmiş olarak İbrahim'in dinine uyunuz. O, müşriklerden değildi.";²⁴ "İşte o Peygamberler Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların yoluna uy." ²⁵ buyurmaktadır. Atalar geleneğiyle ilgili olarak da; **"Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseleler?!..";²⁶ "Onlara, "Allah'ın indirdiğine ve Rasûl'e gelin" denildiği vakit, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter" derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?!.."²⁷ buyurmaktadır.****

22 Âl-i İmran, 3/103.

23 Bakara, 2/136; Âl-i İmran, 3/84.

24 Âl-i İmran, 3/95.

25 En'am, 6/90.

26 Bakara, 2/170.

27 Maide, 5/104.

Ayrıca, teşekkül esnasında toplumda mevcut olan ve temelde yanlış olmayan, ıslaha ihtiyaç duyan uygulamaları da reddetmeyip düzenlemeler yaparak kabul etmiştir.

Bütün bunlar göstermektedir ki, İslâm dini geldiği toplumda köklü bir değişime gitmiştir. Buna mukabil, geleneğin tamamını, başka bir ifadeyle eskiyi de sadece eski olduğu için reddetmemiş; bilakis, seçmeci davranmıştır. Yanlış olanı reddetmiş, iyi olanı kabul etmiştir.

b) Daha Sonraki Dönemler

İslâm, sürekli bir tekamüle inanır ve inananlarından gösterilen hedef doğrultusunda hep ilerlemelerini ister. Çalışmaya teşvik eder ve iki günü eşit olanı aldanmış kabul eder. Hikmeti Mü'minin yitiği olarak niteler. Evrende bulunan her şeyin insanın emrine amade kılındığını ve bunların tabiat kanunları çerçevesinde cereyan ettiğini belirtir. Böylece onların ortaya çıkarılmasına ve insanlığın saadetine sunulmasına teşvik eder. İnananları, üzerine yüklediği sorumluluklarla, dünya ve âhiretlerinin imarına sevk eder. İslâm, insanı iyiye ve daha güzele doğru motive eder.

Bir yenilikle karşılaşıldığında, şayet bu yenilik, İslâm'ın getirmiş olduğu ve hakim kıldığı değer ölçülerine ters düşmüyorsa, dine karşı bir tehdit oluşturmuyorsa, şüphesiz İslâm bu yeniliği kabul eder ve hatta yerine göre teşvik de eder.²⁸

B) Toplumsal Hayattaki Değişimin Hükümlere Etkisi

Dinî hükümlerin ilâhî oluşu, İslâm'ın kemale ermesi, ebedi yürürlükte kalmak üzere gönderilmiş olması, bütüncü ve gâyeci özellik taşıması gibi özellikleri, İslâm'da hükümlerin değişmesinin önünde engel olarak görülebilir. Ancak İslâm dini, değişen hayat şartlarını ve sosyal hayata tesir eden çevre faktörünü dikkate almış, kurallarını ve esaslarını bu doğrultuda tesis etmiştir. Bunun sonucu olarak, her asra ve mekana hitap etme özelliğini kazanan İslâm, bu özeliği sayesinde kazandığı dinamizm ile, çağın getirdiği zorunlu değişikliklere intibak ederek, her zaman insanlığa kurtarıcı bir ışık ve rehber olmuştur.

Toplumsal hayatı düzenleyen kurallardan olan hukuki hükümler, zaman içerisinde mutlaka değişikliğe uğramışlardır. Neredeyse geçmişte mevcut bütün kanunlar değişmiş, yerlerine başka kanunlar konmuştur. Zira kanunlar, ihtiyaçlar doğrultusunda toplum hayatını tanzim etmek için tedvin edilirler; ihtiyaçlar kanunlara uydurulmaz.²⁹ Fert ile Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümler çıkarılacak olursa, fertlerin birbiriyle ve toplumla ilişkilerini düzenleyen İslâmî hükümler, hiç şüphesiz teşri ve tedvin dönemlerindeki ihtiyaçları düzenlemek için konulmuştur. Bunun sonucu

28 Bkz. Erdoğan, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku" (Sosyal Değişme ve Dini Hayatı), s. 37-38.
29 Hatiboğlu, "İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine", İslâmî Araştırmalar, Sayı: 1, s.12; Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 15.

olarak da, zaman içerisinde, bu hükümlerin konmasını gerektiren illet değişmişse, ilgili hükümlerin de değişmesi zaruridir.

1. İslâm Dininin Evrenselliği

Hükümlerin değişen zaman ve çevre faktörüne göre değişmesini sağlayan İslâm'ın özelliklerinden birisi evrensel bir yapıya sahip olmasıdır. Daha önce, toplumu düzenleyen kuralların gerekliliği ve bu bağlamda dini hükümlerin lüzumu anlatılırken, Allah Teâlâ'nın bu zarurete binaen ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Adem ile birlikte ilahî hükümlerini insanlara bildirmeye başladığı ifade edilmişti. Hz. Adem'den sonra, insanların kendilerine indirilen dinleri tahrif ederek yeryüzünde fesat çıkarmaları veya zaman içerisinde insanların hayat şartlarının değişerek farklı ihtiyaçların ortaya çıkması üzerine, Yüce Allâh yeniden Peygamberler göndererek hükümlerini yenilemiştir. En son olarak, Hz. Muhammed'i, Peygamberlikle görevlendirmiş ve onun vasıtasıyla ilahi mesajını, son ve kamil din³⁰ olan İslam'ı insanlığa ulaştırmıştır. Artık ondan sonra, başka bir Peygamber gelmeyecektir.³¹ Netice olarak, Kur'an-ı Kerim son ilahi kitap, İslâm da son dindir. Böyle olunca, İslam'ın evrensel olması, dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan insanlara ve kıyamete kadar bütün zamanlara uzanması gerekir.³² Nitekim İslam'ın temel kaynağı Kur'an'ın mesajları, kıyamete kadar bütün zamanları kapsayacak ve bütün insanları ve hatta cinleri de içine alacak özellik taşımaktadır.³³

İslâm, herhangi bir coğrafya, zaman ve ırk endişesi taşımaksızın bütün beşeriyeti karanlıklardan çıkarıp nura ulaştırmaya taliptir. Yüce Allâh, "Ey Muhammed! Bu, Allâh'ın izniyle insanları, karanlıklardan aydınlığa, güçlü ve övülmeye layık, göklerde ve yerde olanların sahibi Allâh'ın yoluna çıkarman için, sana indirdiğimiz Kitaptır."³⁴ buyurmaktadır.

Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber'in bütün insanlara gönderildiği bildirilmektedir: "Ey Muhammed! Biz seni bütün insanlara ancak müjdeci ve uyarıcı olarak göndermişizdir; fakat insanların çoğu bilmezler."³⁵ "Alemlere uyarıcı olmak üzere kulu Muhammed'e hakkı batıldan ayırt eden Kur'an'ı indiren Allâh, yücelerın yücесidir."³⁶ "(Ya Muhammed!) de ki: Ey insanlar! Doğrusu ben; göklerin ve yerin hükümranı, kendisinden başka tanrı bulunmayan, hayat veren ve öldüren Allah'ın hepiniz için gönderdiği Peygamberiyim. Allâh'a ve okuyup yazması olmayan Peygamberine -ki o da Allâh'a, kelimelerine inanmıştır- inanın; ona uyun ki hidayete eresiniz."³⁷ buyurmaktadır. Hz. Peygamber de,

30 Maide, 5/3.

31 Ahzab, 33/40.

32 Âl-i İmrân 3/19, 83, 85; Sebe', 34/28.

33 Rahman, 55/31-35.

34 İbrahim, 14/1.

35 Sebe, 34/28.

36 Furkan, 25/1.

37 A'raf, 7/158.

daha önceki Peygamberlere verilmeyip de kendisine ihsan edilen beş özelliği sayarken, "**Her Peygamber yalnızca kendi kavmine gönderildiği halde, ben bütün insanlara gönderildim.**"³⁸ demiştir.

Bu ayet ve hadisler, İslâm dininin bütün insanlık için gönderilmiş bir din olduğunu belirtmektedir. Netice olarak İslâm, bütün insanlığa ışık tutacak nitelikte ilke ve mesajlar içeren evrensel bir dindir.

İslâm'ın evrensel oluşunun en önemli sonuçlarından biri; hükümlerinin, mümkün olduğunca, bütün milletler için eşit olmasıdır. Bu sebeple Yüce Allâh, hükümleri, milletlere ve adetlere göre değişmeyen, aklın anlayabildiği illetlere bağlamıştır. Değişik asırlarda yaşayan İslâm bilginleri, bu illetleri esas alarak, ayet ve hadis bulunmayan alanlarda, kıyas ve diğer hüküm çıkarma yöntemlerini kullanarak hükümler koymuşlardır.³⁹

İslâm'ın evrensel oluşunun sonuçlarından bir diğeri ise, Kur'an ayetlerinde ve Rasûlullâh'ın her devir için geçerli olan bağlayıcı hadislerinde küllî kaideler (genel prensipler) verilip, fazla detaya girilmemesidir.⁴⁰ Meselâ, bu meyanda Kur'an-ı Kerim'de, "**Allâh size kolaylık murat eder, zorluk istemez**"⁴¹ buyrulmaktadır. Hz. Peygamber de, "**Kanlarınız, mallarınız ve ırzlarınız birbirinize haramdır**"⁴² "**Zarar ve zarara karşılık zarar yoktur**"⁴³ buyurmuştur.

Dinin evrenselliğinin başka bir sonucu da, her zaman ve ortamda uygulanabilmesi için değişmeye imkan veren ve yeni gelişmeler karşısında başarılı kılan esnek bir yapıya sahip olmasıdır.⁴⁴

2. Esnek Bir Yapıya Sahip Olması

İslam dinini yeni gelişmeler karşısında başarılı kılan, ortaya çıkan durum ve şartlara intibakını sağlayan en önemli özelliği esnek bir yapıya sahip olmasıdır. Hükümlerin esnek bir yapıya sahip olması, değişmeyen ana prensiplerin, farklı zaman ve zemine göre farklı şekiller alması demektir.

İslâm'da dîni hükümlerin esnekliği, hiçbir zaman onun laçkağı, değişmez özünü zedeleyecek bir şekilde her türlü oynamalara müsait olması anlamına gelmez. Aksine, İslâm'ın yeni olayları karşılamada, onları yerlerine oturtmada üstün bir kabiliyete sahip olması dînin ideal bir şekilde tatbik edilmesinin tek bir şekle münhasır olmayıp, sürekli gelişme ve genişleme kabiliyetine sahip bulunması manasına gelmektedir.⁴⁵

38 Buhari, Cami', Teyemmüm, 1; Nesâf, Sünen, Gusül, 26.

39 Tahir b. Aşur, İslâm Hukuk Felsefesi, İstanbul, 1988, s. 100-101.

40 İbn Aşur, İslâm Hukuk Felsefesi, s. 101.

41 Bakara, 2/205.

42 Buhari, Cami', Hudud, 9; Müslim, Cami', Hacc, 147.

43 Malik, Muvatta, Kada, 26.

44 Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 37 vd.

45 Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 38.

İslâmî hükümlerin esnekliği, hiçbir zaman, onun "değişmezliği ve ebedi yürürlüğü" ilkelerine ters düşmez. Esneklik kavramı, "değişmez öz"ün, farklı ortamlara göre farklı şekiller almasını temin eden bir özelliktir. Bir örnekle açıklamak gerekirse: suyun özünden, fonksiyonundan hiçbir şey kaybetmeden, kabına göre şekil alabilmesi esnek bir yapıya sahip olmasındandır. Isı sıfırın altına düştüğünde suyun donması, 100 c° nin üstüne çıktığında kaynayıp buharlaşması da, İslâm'daki zaruret hali için örnek olarak verilebilir. Görünüşte şekil değiştirmesi, hatta geçici olarak buz veya gaz haline dönüşmesi onu "su" olmaktan çıkarmadığı gibi, dini hükümlerin zamanın ve çevrenin şartlarına göre değişikliğe uğraması, başka bir deyişle uyum göstermesi, İslâm'ın değişmesi anlamına gelmez.⁴⁶

Toplumsal ilişkileri de düzenleyen İslâm dininin, değişmez ilâhî hükümlerle, değişen toplum şartları arasında bağ kurmasının ve yeni meseleleri bu çerçevede çözümlemesinin temelinde, her mesele için bağlayıcı bir hüküm koymak yerine, geniş çerçeveli hükümler getirip zaruret ve kamu yararına riayet edilmesine fırsat vermesi ve ihtihada geniş bir alan bırakmış olması yatar.⁴⁷ İslâm dininde hükümlerin esnekliğini sağlamak amacıyla, nasların anlaşılması, yorumlanması, uygulanması, yeni ihtihadlara ulaşılması gibi durumlarda elde kriter olarak kullanılmak üzere, belli bir konuya has olmayan, bütün hayatı kapsayan kıstaslar mahiyetindeki küllî kaideler (genel teşrî prensipleri) getirilmiş; ihtiyaç olmadıkça detaya, teferruatla ilgili konulara girilmemiştir.⁴⁸ Bunlara örnek olarak, "Aksine bir hüküm bulunmadıkça, eşyanın aslen mubah olması",⁴⁹ "adaletin tesis edilmesi",⁵⁰ "şurâ prensibi",⁵¹ "güçlüğün kaldırılması",⁵² "zarar ve zarara karşılık zararın yasaklanması"⁵³ gösterilebilir.

Bundan ayrı olarak İslâm'da genel prensipler, çerçeve hükümler düzenlenirken, dinin kaynağı olan Kur'an ve sünnette yer alan hükümlerde hiçbir şekilde çerçeve boşluğuna yer verilmemiş, buna karşılık özellikle muamelatla ilgili konularda, gereği insan aklına ve zekasına havale edilen bir alan olarak bilinçli boşluklar bırakılmış; milli örf ve âdetlere, zaman ve mekana büyük bir saha ayırmıştır. Bu sebeple, detaya ait sorulara teşrî kaynağından verilecek cevapların bağlayıcı olup, hükümlerdeki esnek yapıyı daraltacağından, Kur'an-ı Kerim'de⁵⁴ ve Hz. Peygamber'in hadislerinde⁵⁵ çok soru sorulması yasaklamışlardır.

İslâm'da dini hükümlerin esnekliğini, başka bir deyişle yeni gelişmeler karşısında yeni tavırlar belirlenip bazı değişikliklere müsamaha edildiğini gösteren bir

46 Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 38.

47 Karaman, Hayrettin, "Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIII/3.

48 Erdoğan, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 41-42.

49 Bakara 2/29; Nahl 16/10-14; Hac 22/65; Lokman 31/20.

50 Nisa 4/58; Maide 5/8, 42; Enam 6/152; Nahl 16/90.

51 Âl-i İmran 3/159; Şurâ 42/38.

52 Bakara 2/205; Maide 5/6; Hac 22/78; Nur 24/61; Ahzab 33/37; Feth 48/17.

53 Malik, Muvatta, Kada, 26.

54 Maide,5/101.

55 Buhari, İ'tisam, 3; Müslim, Fezail, 130, 132, 133; Ebu Davud, Sünnet, 6.

özellik de, zaruret hali, özür, ihtiyaç gibi insanların ve toplumların karşılaştıkları olağanüstü durumları dikkate alıp, bu durumlarda güçlüğü kaldıracak, kolaylık sağlayacak ve bazı mükellefiyetleri hafifletecek istisnai kaideler vazetmesi, insanların örf ve adetlerini dikkate alması ve maslahata riayet etmesidir.⁵⁶

3. Hükümlerin Değişmesi

İslam dininin açıklanan bu yapısı her zaman ve zemine uymasına imkan sağlamaktadır. Şöyle ki, hükümler, genel maslahat, genel hayır ve genel kolaylık prensibi-ne dayalıdır. İnanç ve ibadetler dışında kalan dünyevi muameleler, insanların dünyadaki maslahatlarına mebnî, gayeleri akıl ile anlaşılabilir hükümlerdir. Bu da menfaatlerin celbi mefsedetlerin defî şeklinde ifade olunabilir.⁵⁷ Başka bir deyişle faydalı şeylerin helal, zararlı, kötü şeylerin de yasak olmasıdır.⁵⁸

Toplumların durumlarının tarih içerisinde değişeceğinde şüphe yoktur. Pek tabiidir ki, toplumların durumlarının değişmesiyle, maslahatları da değişecektir. Dünyaya ilişkin hükümlerin temelini ve gayesini maslahatların teşkil ettiği göz önünde bulundurulunca, hükümlerin zamanın değişmesiyle değişeceği, toplumun durumuna göre şekilleneceği açıktır.

Bu kural Mecellede "ezmanın tagayyürüyle ahkâmın tagayyürü inkar olunamaz"⁵⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Buna, sosyal ve kültürel çevrenin değişmesiyle de hükümlerin değişebileceğinin eklenmesi yerinde olur.⁶⁰ Yani; zamanın ve ortamın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi kaçınılmazdır.

Hak Dini Kur'an Dili isimli eserin müellifi Merhum Hamdi Yazır, konuyla ilgili açıklamasında şöyle demektedir:

"Hz. Peygamber, sözlü ve fiilî olarak ilâhî hükümleri tebliğ ederken, aleme en yüksek bir siyaset dersi de vermiş ve zaman, mekan ve durumun gereğine uygun amelî hükümleri tebliğ ve icrâ etmişlerdir. Bu da İslâm dininin her zaman ve mekanda herkes için genel prensipler koyan hak din olmasının neticelerinden biridir. (...) İslâm dini hem koruyucu, hem de değişme kanununu içerir. (...) Genel olarak alemin cereyanı, özel olarak da insan hayatı, bir taraftan istikrar ve koruyucu; diğer taraftan bırakma ve değişim kanunları içinde yürür. Bunların biri illet ve sebebin bulunmasıyla sebat ve devama; diğeri de gelişme ve seçim ile olgunlaşmaya yöneliktir. Bu sebeple, muhafaza kanununa dayanmayan din, din değildir. Değişim kanununu ihtiva etmeyen din de kamil ve umûmî değildir. İslam dini ise, her ikisini de ihtiva etmektedir."⁶¹

56 Bkz. Karaman, "Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XIII/3; Karaman, Hayrettin, "Adet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, I/371 vd.; Erdoğan, İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 39-64.

57 İbn Kayyim, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, l'İlâm'u'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemîn, Beyrut, 1977, III/1.

58 el-İsnevi, Cemalüddin Abdurrahîm b. el-Hasen, Şerhu'l-Minhâc li'n-Nevevî, III/108.

59 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Madde: 39.

60 Mahmesanî, Subhi, Felsefetü't-Teşri'Fi'l-İslam, Beyrut, 1946, s. 173.

61 Yazır, M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, II/1747-1748 (Sadeleştirilerek alınmıştır).

Hız. Peygamber'in, hüküm verirken içinde bulunduğu ortamı ve şartları dikkate alması, zaman ve zemine göre hükümlerin değişebileceğinin delilidir. Allah'ın Elçisi pek çok hadislerinde, "şöyle şöyle olmasaydı, şunu yapardım" veya "şöyle şöyle olsaydı bunu yapmazdım" dediği vakidir. Bu da açık bir şekilde göstermektedir ki, hükümlerin konulmasında mevcut şartlar gözetilmektedir ve bu şartların değişmesiyle hükümlerde de değişiklik olabilecektir.

Bu değişiklikleri birkaç örnekle açıklayacak olursak; basit bir hayatın hüküm sürdüğü göçebelik, ya da kırsal kesim yaşantısının ihtiyaçları ile kompleks hayatın hakim olduğu şehir hayatının ihtiyaçları birbirinden farklıdır. Bu sebeple, mezheplerin teşekkül döneminde, sade, basit bir hayatın hüküm sürdüğu Medine'de, ihtiyaçlara rivayet edilen Hız. Peygamber'in sünnetleri ve ashabın görüşleri yeterli olurken; çeşitli kültür ve medeniyetlere beşiklik yapan Irak'da, bunların yanında ağırlıklı bir şekilde ictihada baş vurma gerekmıştır. Aynı şekilde sulama ve haraç hukukunun, Dicle ve Fırat'ın aktığı Irak'ta gelişmesi, çevre faktörün ne derece etkili olduğunu göstermektedir.

Başka bir örnek verilecek olursa, İmam Şafî, Mısır'a gelmeden önce vermiş olduğu bazı hükümleri, Mısır'a gittikten sonra değiştirmiştir. Şafî'nin; Mısır'a gelmeden önce ve sonra olmak üzere, kadim (eski) ve cedit (yeni) şeklinde isimlendirilen iki mezhebi bulunmaktadır. İmam Şafî'nin Mısır'a geldikten sonra, daha önce vermiş olduğu hükümlerden vazgeçerek yeni hükümler vermesi; hatta usulde bile değişikliğe gitmesi çevre faktörünün etkisini ortaya koymaktadır.⁶² Bu da açıkça göstermektedir ki, şartların değişmesiyle hükümler değişebilecektir. Ayrıca çevre faktörünün, bir müçtehidin kendi doktrininde değişikliklere neden olacak ölçüde güçlü olduğu göz önünde bulundurulursa, bunun asırlar boyu sürecek zaman faktörü ile birleşmesi durumunda, değişmenin zarurî olduğu açık bir şekilde ortaya çıkar. Artık dünden tamamen farklı olan günümüzde, dünkü durum için yeterli olan hükümleri kafi görmek, ya gerçekleri görmemek, ya da göre göre inat etmek olur.

C) Dini Hükümlerin Değişmesinin Saha ve Boyutları

İslâm'da dinî hükümlerin değişmesinden kastedilen mana daha çok, hakkında nass bulunsun bulunmasın, herhangi bir konu ile ilgili hüküm ya da uygulamada, zaman süreci içerisinde gözlenen değişiklikler ve farklılıklardır. Dinî hükümlerin değişebileceği kabul edildikten sonra, bu değişikliğin hangi alanlarda ve boyutunun ne olacağı problemi karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda bir kısım alimler yasama ruhu dışında kalan, fiili yasama ile ilgili, yani; genel prensipler dışındaki dünyevî işlerle ilgili bütün hükümlerde değişiklik olabileceğini söylerken, başka bir grup ise, değişikliğin sahasını oldukça daraltmaktadır. Ayrıca bunların görüşleri arasında orta yolu tutan mutedil başka bir grup daha bulunmaktadır. Aşırılıktan ve donukluktan uzak olan

62 Erdoğan, İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 18, 251.

bu görüşün, İslami hükümlerin hayatiyetini garanti etmesi ve her asrın ihtiyacına cevap verebilecek bir özelliğe sahip olması sebebiyle, tercihe şayan görülmektedir. Buna göre değişimin saha ve boyutları şöyle açıklanabilir.

Dini hükümlerin değişmesinin alanı ve boyutuna geçmeden, öncelikle şunun açık bir şekilde belirlenmesi gerekir: Dinî hükümlerin değişmesinden, İslam'ın değişmesi anlaşılmalıdır. İslâm ve getirdiği ana prensipler, yani öz değişikliğe uğramadan kendini muhafaza eder. Buna mukabil, içtihat ile elde edilen hükümler ile zaman ve şartların değişmesiyle değişebilen gerekçelere dayalı hükümler, gerektiğinde yeni içtihatlarla değişebilir. Ayet ve hadislere dayalı hükümler, yalnızca modern normlara ve değerlere ters düştüğü için değiştirilemez; ancak dinin bu hükümleri koyarken gözettiği maslahat (fayda, gerekçe) ortadan kalkmış ise hükümler değişebilir.

Ayrıca bu değişim nesh anlamında bir değişiklik değildir; bilakis belli şartlarda uygulanması istenen bir hükmün o şartlar bulunmadığı için uygulanmaması demektir. Daha önceki şart geri döndüğünde, eski hüküm tekrar yürürlüğe girecektir. Mesela, zekat ayetinde zekat verilecekler arasında "kalpleri İslam'a ısındırılanlar" da sayılmaktadır. İslâm'a insan kazandırmak ve tehlikeleri önlemek amacıyla bu kimselere zekat verilmesi meşru kılınmıştır. Hz. Ömer, İslâm'ın güçlenmesi ve yayılması üzerine söz konusu gerekçe ortadan kalktığından, bu kimselere zekattan hisse vermemiştir. Bu, söz konusu kişilere zekat verilebileceğini belirten ayetin neshi anlamına gelmez. Bilakis, eski şartların geri dönmesi halinde, bunlara yine zekat verilebilir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu açıklamadan sonra hükümlerin değişmesinin alanı ve boyutu üzerinde durabiliriz. İslâm dininde mevcut hükümler; itikat, ibadet, ahlak ve muamelat olmak üzere dörde ayrılabilir. Bunların her birinin değişim karşısındaki konumu farklıdır.

1. İtikatla İlgili Hükümler

İslam'da itikatta ilgili hükümlerde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Şöyle ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatı ile vahiy son bulmuş ve din de kemale ermiştir. İnanç esaslarında ve inanılması gereken hususlarda da bir değişiklik olmayacaktır. Bu sebeple, itikatta ilgili hükümlerde herhangi bir değişiklik olmayacaktır. Belki, zamanın geçmesi, ilim ve fennin ilerlemesi sonucunda, bu esasların takdimi, ele alınışı veya metotta değişiklik olabilecektir. Fakat bunlar hükümlerin değişmesi anlamını taşımadığından, itikatta ilgili hükümlerde değişiklikten bahsedilemez.

2. İbadetler ve Ahlakla İlgili Hükümler

İbadet ve ahlakla ilgili hükümler, insanın Allah ile ilişkilerini düzenleyen ve manevi olgunluğa erdirmek için konulan hükümler olup, tamamen insan fıtratıyla alakalıdır. İnsan fıtratında bir değişiklik olmadığına göre, insanla Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen ibadetlerle ilgili hükümlerin değişmesine de gerek yoktur. Bun-

ların, insanların nefislerini arındırmaları, ruhî tekâmülleri için her zaman ve mekanda muhafaza edilmesi zarûreti vardır.

Başka bir yönden ibadetler, illetleri akıl ile anlaşılmayan hükümlerendir. Bu sebeple, ibadetler konusunda akıl yürütmek yerine, Yüce Allah tarafından nasıl yerine getirilmesi istenmişse, o şekilde ifa edilmesi gerekir. İbadet konularında yapılacak her yenilik bidattir ve merdûddür.⁶³

Bununla birlikte, ibadetlerin uygulamalarında zaman ve mekânın etkisi olabilmektedir. Meselâ, günde beş vakit kılınan namazlar, kutup bölgelerinde vakit oluşmadığı için en yakın yere kıyasla takdir edilerek kılınacaktır. Ya da, zaman içerisindeki gelişmeler sonucunda, farklı uygulamalar olabilir. Mesela, ezan okunmasında hoparlörlerin kullanılması veya güncel bir konu olarak, hayvan kesiminde, acısını azaltmak maksadıyla narkozla bayıltılması veya öldürmeyecek derecede şoklama yapılması uygulamalardaki gelişmelerdir. Ancak bunlar hükmün aslıyla ilgili olmadığı gibi, hükümdeki değişiklik olarak da algılanmaması gerekir.

3. Helaller ve Haramlar

İslâm'da helal ve haram kılma yetkisini sadece Allah'a tanınmıştır.⁶⁴ Bu sebeple Kur'an, kendisinde bu yetkiyi görenleri tanrılık iddiasında bulunmakla nitelemiş,⁶⁵ haramı helal, helalı haram kılmayı şirkle eş tutmuştur.⁶⁶ Helal ve haram konusundaki hükümler, genelde taabbûdi olup, değişikliğe kapalıdır. Bu sebeple, tıbbî kontrolden geçirilerek domuz etinin helalliğine hükmedilemez. Aynı şekilde, vücuda zarar vermeyecek ölçüde alkol almak caizdir denilemez.

Haramlar nasslarla, yani Kur'an-ı Kerim ve hadislerle belirlenmiştir. Bunların dışında kalanlar ise, "Eşyada asl olan ibahadır"⁶⁷ genel kaidesi gereğince helal olacaktır. Bu anlayış, İslâm hukukuna büyük esneklik kazandırmaktadır. Hakkında nass bulunmayan şeylerin bu kaide doğrultusunda helal kabul edilmesi, gerek Hz. Peygamber döneminde bilinmeyen ve gerekse daha sonra zaman içinde ortaya çıkan ve çıkacak yiyecek, içecek vb. maddelerin alınmasında kolaylık ve genişlik sağlayacaktır. Ancak burada, nassla haram kılınan şeylerin türünden olanların bu kaidenin dışında

63 Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfu'l-Hafâ, Kahire ty., I/310; Şatbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, el-İhsâm, Riyad ty., II/135 vd.

64 Bkz. En'âm, 6/119; Şûrâ, 42/21; Yûnus, 10/59; Nahl, 16/116. Not: Hz. Peygamber'in de, altının, ipeğin erkeğe haram kılınması, hala ile evlenmenin yasaklanması gibi bazı şeyleri haram kıldığı bilinmektedir. Ancak bunlar, ya Allah Teâlâ tarafından Hz. Peygamber'e bildirilen şeylerdir; ya da vahiy döneminde olduğu için, Cenab-ı Hakkın denetimi altındadır. Dolayısıyla, bu hususlar, helal ve haram kılma konusunda sadece Allah Teâlâ'nın yetkili olduğu inancına halel getirmez.

65 Tevbe, 9/31.

66 Mâide, 5/103-104.

67 Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman, el-Eşbâh ve'n-Nazâir, yy. ty., s. 66; İbn Nüceym, Zeynelabidin İbrahim, el-Eşbâh ve'n-Nazâir, İstanbul, 1257, s. 73; Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul, ty., I/298.

kalacağının hatırlatılmasında yarar vardır. Mesela, Hz. Peygamber döneminde bulunmayan uyuşturucu maddelerin, hiçbir zaman bu kaide sebebiyle helal olduğu ileri sürülemez.

4. Muâmelât İle İlgili Hükümler

İnsanların birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen, dünyaya ilişkin işlemleri tanzim eden hükümlere muamelat denilir. Dini hükümlerin değişmesi genelde muâmelât sahasında olmaktadır. Muâmelâtla ilgili hükümler, genel teşrî getiren ve uygulama mahiyetinde olan; makâsıddan (amaç) olan veya vesâilden (araç) olan; illetleri tespit edilen hükümler veya edilemeyenler şeklinde tasnif edilerek ele alınacak ve durum değerlendirmesi yapılacaktır.

a) Genel Teşrî Getiren Hükümler

Dini hükümler; genel teşrî getiren ve özel teşrî getiren hükümler şeklinde iki gruba ayrılabilir. Genel teşrî getiren hükümler, zamana, mekana, herhangi bir millet, örf veya adete göre farklılık arz etmez. Başka bir deyişle genel teşrî getiren hükümler, evrensel niteliğe sahiptirler. Özel teşrî getiren hükümler ise, çoğu zaman ilgili olduğu olaya ait olur ve değişebilirler.

Bu sebeple, her iki türden ahkâmın birbirine karıştırılmaması gerekir. Kur'an ve hadiste yer alan bir hüküm, zaman ve mekan kayıtlarından uzak, ortamı dikkate almadan, özel çözümlerle ilgili olabileceğini göz önünde bulundurmadan bütün hükümleri eşdeğerde tutmak sıkıntılara sebep olabileceği gibi, dinin ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalmasına da neden olur. Bu konuda bir örnek verecek olursak; avret yerlerinin örtülmesi ile ilgili nass, genel teşrî nitelikli bir hükümdür. Bu hüküm herhangi bir millete, örf âdet, zaman veya mekana özgü değildir.⁶⁸ Ayetteki "cibbâb"⁶⁹ kelimesi ise Arap âdetinde, kadınların dışarı çıkarken üzerlerine aldıkları kıyafet olup özel hüküm mahiyetini taşımaktadır. Buna göre, her devir ve bölgede örtünmek farz iken, cibbâb örfeye göre değişebilir.

b) Makâsıd (Amaç) ve Vesâilden (Araç) Olan Hükümler

İslam dininde hükümler makasıd (amaç) ve vesâil (araç) şeklinde ayrıma tabi tutulabilir. Bizzat kendilerinde bulunan maslahat veya mefsedetten dolayı elde edilmesi ya da uzaklaştırılması amaçlanan şeylere makâsıd denir. Vesâil ise; amaç olan hükümlerin gerçekleştirilmesi kendilerine bağlı olan şeylere denir. Başka bir deyişle vesâil makâsıd için vardır. Örnek vermek gerekirse, namaz kılmak maksat, namaz için abdest vesiledir. Diğer bir örnek olarak da, biraz önce verilen misal zikredilebilir. Örtünme amaç, örtünme şekli, elbise modelleri ise vesiledir.

68 Bkz. Erdoğan, İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 123.

69 Ahzâb, 33/59.

Makâsıttan olan hükümler değişmez, sabit bir görünüm arz eder. Vesâilden olan hükümler ise esnek bir yapıya sahiptir.⁷⁰ Buna göre, değişmenin sahasını, vesâil türünden hükümler oluşturmaktadır.

Örneğin; rehin akdinde, rehin verilen şeyin "kabz" edilmesi (teslim alınması) şartı getirilmiştir.⁷¹ Bu hüküm makâsîd - vesâil açısından değerlendirildiğinde, alacağın güvenceye alınması maksat, rehinin teslim alınması ise vesile hükmündedir. Asıl maksat hükmünde, zaman ya da mekanla herhangi bir değişikliğin olması söz konusu değildir; her zaman alacağın teminatı için rehin alınabilir. Ancak, rehinin teslim alınması zamanın değişmesiyle değişebilir. Şöyle ki, âyetin nâzil olduğu dönemlerde tescil müessesesi bulunmamaktaydı. Günümüzde ise, ayetteki maksadın en güvenilir bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için tapu ve tescil müesseseleri bulunmaktadır. Dolayısıyla âyetteki "teslim alınmış" kaydı başka bir vesile türüyle yerine getirilmiş olacaktır.

c) Ta'lil Edilen Hükümler - Ta'lil Edilemeyen Hükümler

Dinî hükümler, ta'lil edilip edilememesi bakımından iki kısma ayrılmaktadır:

- 1) İleti akıl yoluyla kavranabilen hükümler
- 2) İleti akıl yoluyla kavranamayan hükümler

Bu ayırmda birinci kısımda yer alan hükümler genelde değişmeye açık, ikinci kısmı teşkil eden taabbudî hükümler ise, değişmeye kapalıdır.⁷² Taabbudî hükümlerin sahasını genellikle, ibadetlerle; hadler, kefaretlar, mirastaki nispetler gibi belli bir miktarla belirlenmiş hükümler teşkil etmektedir.⁷³ Helal ve haram konuları da bu kısımda değerlendirilebilir.

İlletleri anlaşılabilen hükümler konusunda değişim ise, illetin bulunup bulunmamasına bağlıdır. Usulde "hükümler illetleri ile birlikte vardır, illetin var olması ile var olurlar, illetin yok olmasıyla da yok olurlar," kaidesinin kabul edilmesidir.⁷⁴ Dün-yevî işlemlerle ilgili dini hükümler, çok azı müstesna, akılla anlaşılabilen illetler üzerine bina edilmiştir. Bu hükümler, insanların maslahatlarına, ihtiyaçlarına ve adetlerine yönelik olup illetlerinin bulunmasıyla hüküm sabit, illetlerin bulunmamasıyla da

70 Kardâvî, Yusuf, Şerîhatü'l-İslâm, Beyrut, 1985, s. 22; Kardavî, Yusuf, el-Hasâisu'l-Âmme li'l-İslâm, Beyrut, 1985, s. 216; Erdoğan, İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 110.

71 Bakara, 2/283.

72 Erdoğan, İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, s. 115.

73 İbn Abdîselâm, İzzüddin Abdülaziz, Kavâidu'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm, Kahire, ty., II/75; Şatbî, İ'tisâm, II/132; Şatbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, el Muvâfakât fî Usûli'l-Ahkâm, Beyrut, ty., II/300; Suyûtî, Eşbâh, s. 421; Hallâf, Abdulvehhab, Mesâdiru't-Teşrîi'l-İslâmî, Kuveyt, 1972, s. 26; Şelebî, Muhammed Mustafa, Ta'lîlu'l-Ahkâm, Beyrut, 1981, s. 296.

74 Es-Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, El-Usûl, İstanbul, 1990, II/174-183; Ez-Zerkâ, Mustafa Ahmed, el-Medhalu'l-Fikhiyyu'l-Âmm, el-Fikhu'l-İslâmî fî Sevbihî'l-Cedîd, Dimeşk, 1967, 1968, II/905; Zeydân, Abdülkerim. (Çev. Özcan, Ruhi), Fıkıh Usûlü, yy. 1982, s. 82; Şa'ban, Zekiyyüddin, Usûlü'l-Fikhi'l-İslâmî, s.140.

yok olurlar.⁷⁵ Umumi maslahatlar ihtiyaç ve zaruretlere göre değişeceğinden, ayrıca ortamın, zamanın, durumun ve adetlerin değişmesinden etkileneceğinden, zaman, mekan ve durumun değişmesiyle, bunlara dayalı olarak, hükümler de değişebilecektir.

Bunun yanında, gerek nasla, gerekse icthadla ortaya konmuş olsun, dinî hükümlerin bir kısmı, yeni hükümden önce yerleşmiş bulunan örf, âdet ve nizamı değiştirmek, onları yeniden tanzim etmek için vazedilmiş; diğer kısmı ise, hüküm sırasındaki örf, âdet ve şartlara uygun olarak teşri kılınmıştır.⁷⁶ İşte bu ikinci grupta bulunan hükümler; örf, âdet ve şartların değişmesiyle değişecektir. Başka bir deyişle illetleri örf'e dayalı hükümler örflerin değişmesiyle değişecektir.

III. Hükümlerin Zaman ve Şartlara Uyarlanmasında İctihad

Zaman ve çevre şartlarına bağlı olarak hükümlerin değişmesinde etkin rolü icthad müessesesi oynamaktadır. Nasların teşri sebebini araştırmak, âdet ve şartların durumuna takdir etmek, yeni hadiseler, nasların ruhuna uygun hükümler bulmak icthad alanına giren problemlerdendir.

Dünyada olmuş ve olacak bütün hadiselerin hükümlerini Kur'an ve hadislerde açık bir şekilde bulmak mümkün değildir. Hayat sürekli bir değişim ve tekamül içindedir. İctihadı, iktisadî ve teknik şartların değişmesi neticesinde, daha önce bulunmayan tamamen farklı durumlar, yepyeni hadiseler ortaya çıkmaktadır. Bütün bu yeni olay ve durumların hükümlerini açık bir şekilde naslarda bulamayız. Zira naslar sınırlı, olaylar ise sınırsızdır. Sınırlı olan naslar, sınırsız olan hadiseleri içine alamayacağından, olmuş ve olacak bütün hadiselerin hükümlerinin ilahi metinlerde zikredildiğini söylemek mümkün değildir. Bu sebeple, dini anlamak ve amelî hayata tatbik etmek için icthad hayatî bir zaruret olup, yerine göre aynî, yerine göre de kifâi olarak Müslümanların üzerine farz kılınmıştır.

A) İctihad

İctihad, lügatte güç sarf etmek, bütün gayretini göstermek, son derece çaba harcamak anlamına gelmektedir.⁷⁷ Fıkıh usulü terimi olarak ise, fakihin, tafsîli delillerden şer'î amelî hükümleri çıkarmak için bütün gücünü göstermesi, olanca gayretini sarf etmesi, bütün imkanlarını harcaması anlamına gelmektedir.⁷⁸

75 İbn Abdisselam, Kavaidü'l-Ahkâm, II/4.

76 Karaman, Hayrettin, İslâm Hukukunda İctihad. Ankara, 1985, 30; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, "Neşru'l-Örf" (Mecmûatü Resaili İbn Âbidîn, III), Beyrut, ty, s. 123.

77 Komisyon, el-Mu'cemu'l-Vasît, (C.H.D. Maddesi) İstanbul, 1989, I/142; Ebu Zehra, Muhammed, (Çev. Şener, Abdülkadir), İslâm Hukuku Metodolojisi, Ankara, 1979, s. 325; Şaban, Zekiyyüddin, (Çev. Dönmez, İbrahim Kafi), İslâm Hukuk İlminin Esasları, Ankara, 1990, 373; Zeydan, Fıkıh Usulü, s. 521.

78 Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, el-Mustasfa fî İlmi'l-Usûl, Mısır, 1324, II/350; Şelebî, Ta'lîlu'l-Ahkâm, s. 11; Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, Kitabu'l-Lum'a fî Usulü'l-Fikh, Mısır, 1326, 63; Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, 325; Şaban, Zekiyyüddin, İslâm Hukuk İlminin Esasları, s. 373; Zeydan, Fıkıh Usulü, s. 521.

Sahabe ve tabiin dönemlerinde, icihad kelimesinin yanında; kitap ve sünnette yeni bir hadisenin açık hükmü bulunmadığında, umumî prensipler ve dinin ruhundan hareketle ulaşılan hüküm anlamına gelen re'y tabiri de kullanılmıştır.⁷⁹ Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e kadı olarak gönderirken, önüne gelen problemin çözümü konusunda Kitap ve sünnette bir hüküm bulamadığında neye göre hüküm vereceğini sorması üzerine, Muaz "kendi reyimle icihad ederim" şeklinde cevap vermiştir.⁸⁰

Başka bir ifade ile, dini anlamak ve amelî hayata tatbik etmek şeklinde tanımlayabileceğimiz icihad, iki sahada cereyan etmektedir:

a) Kitap ve sünnette bir meselenin hükmü açık olarak bulunmadığında, gerekli hüküm ve bilgiyi elde edebilmek için baş vurulan kıyas, istihsan, maslahat, istushab ve benzeri yollarla yapılan icihad,

b) Kitap ve sünnette konuyla ilgili nass bulunduğu, bunların anlaşılması, maksat ve medfûllerinin tayin edilmesi, ayrıca ayet ve hadislerle ilgili telif, tercih ve tahsis ile tatbiki konusunda yapılan icihad.⁸¹

B) İctihad Ehliyeti

Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde icihad ehliyetinin tarif ve tespiti yapılmamıştır. Bu konudaki çalışmalar, müçtehit imamlar döneminden itibaren fıkıh usulünün tedvini ile birlikte başlamıştır. Yazılı olarak günümüze kadar gelen ilk fıkıh usulü kitabı olan Risâle'de İmam Şafii icihad ehliyetinin şartlarını şöyle tespit etmiştir:

"Kıyas için gerekli araca bihakkın sahip olan kimse kıyas yapabilir. Bu araç ise, Allâh'ın kitabında yer alan hükümleri, Kur'an'ın farzını, edebini, nâsihini, mensûhunu, âmını, hâssını ve irşat yöntemini bilmektir.

Bundan sonra kıyasa başvuracak kimse, Kitabın tevile muhtemel olanına, Rasûlullah'ın sünnetiyle, sünnet bulamazsa Müslümanların icma'ı ile, icma da olmazsa kıyas ile istidlal eder.

Kendinden önce geçmiş olan sünnetleri, selefın görüşlerini, insanların icma' ve ihtilaflarını ve Arap dilini bilmedikçe bir kimse kıyas yapamaz.

Ayrıca, akli sağlam olmadıkça, şüpheli ve benzer olanları birbirinden ayırmadıkça, acelecilikten sakınmadıkça, iyice tahkik ederek tespit etmedikçe kıyas yapamaz.

Kıyas yapacak kimse, muhaliflerini dinlemekten çekinemez; zira onları dinlemek suretiyle gaflete düşmekten kurtulur, doğru olduğuna inandığı şeyi daha iyi tes-

79 İbn Kayyim, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziye, İ'lâmu'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemîn, Beyrut, 1977, I/61-66; Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 19.

80 el-Münziri, Muhtasarü Süneni Ebi Davud, Akdiye, c. 5, s. 212; et-Tirmizî, es-Sünen, Ahkam, 3; ed-Darremi, es-Sünen, Mukaddime, 19.

81 Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, s. 325; Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 20-22.

pit etmiş olur. Söylemiş olduğu sözü neden söylediğini, terk ettiğini de niçin terk ettiğini bilmek için son gücünü sarf etmeli ve insafı elden bırakmamalıdır"⁸²

Şafî'nin tespit etmiş olduğu şartlardan, Kitap, sünnet, icma, kıyas ve Arapça bilgisinin şart olduğu hususunda hemen hemen bütün usulcüler birleşmişlerdir. Bununla birlikte, bu şartları daha açarak sınırlayanlar olduğu gibi başka şartlar ileri sürülenler de olmuştur. Meselâ, Ahmed b. Hanbel 300.000'den az hadis bilen fakih olmayacağını söylemiştir.

İctihad ilim ve kültüründen uzaklaşıp, taklît ruhunu benimsemiş kişiler, icthad şartlarını açıklarken tahfif ve ruhsat tarafına hiç temas etmedikleri gibi, zorlaştırma cihetini seçmişlerdir. Mesela, Kitap ve sünnetin tümünün, bütün anlayış ve sıhhat şartlarıyla beraber bilinmesinin mutlak bir şart olarak ileri sürüldüğü görülmektedir.⁸³ Buna mukabil, taklide karşı olan alimler ise icthad ehliyeti ile ilgili şartları hafifletmişlerdir.⁸⁴ Bunlardan Şevkânî, "Her ilimde derinleşmek iyi olmakla birlikte, icthad ehliyeti için şart değildir. Tefsirler yardımıyla Allâh'ın ayetlerini, sahih hadis kitaplarından da sünneti anlayacak kadar sarf ve nahiv ile fıkıh usulü bilenler, müçtehitler; bu sebeple başkasını taklît etmeleri caiz değildir; hiçbir kimsenin reyî mukabilinde ayet ve hadisi terk edemezler."⁸⁵ demiştir.

Bu konudaki değişik görüşleri sıralayarak tartışmak yerine, tercihe şayan olarak gördüğümüz, İmam Gazzâlî'nin icthad için gerekli gördüğü şartlar ile bunlara ilave olarak el-Hafîb el-Bağdâdî ve Şâtıbî'nin ilginç ve önemli olduğuna inandığımız görüşlerini zikretmekle yetineceğiz.

İmam Gazzâlî'nin, Mustasfâ isimli eserinde, icthadın sıhhati için gerekli gördüğü şartları şöyle özetleyebiliriz:

"1) Takdim edilmesi gerekeni takdim edebilecek, tehir edilmesi gerekeni tehir edebilecek, düşünerek zannı ortadan kaldırabilecek derecede dini bilgi ve idrake sahip olmak,

2) Adaletli olmak ve adaleti zedeleyecek günahlardan uzak durmak.

Bir kimsenin müçtehit olabilmesi için gerekli olan bilgi ve idrak ise, Kitab'ı, sünneti ve icma'ı bilmesi ve akıllı olması anlamına gelir. Bunlar da şöyle açıklanabilir:

Allâh'ın Kitabı asıldır, onu bilmek gerekir. Ancak, bundan iki hususu hafifletmekte yarar vardır. Birincisi, Kitabın hepsini bilmek şart değildir. Bundan, miktarı 500 kadar olan ahkamla ilgili ayetleri bilmek kafidir. İkincisi ise, bu ayetleri ezbere

82 Şafî, er-Risâle, s. 509-511.

83 Molla Hüsrev, Mir'âtü'l-Usûl, s. 366; Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyfüddin, el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, Kahire, 1968, IV/220.

84 Şevkânî, Muhammed b. Ali, el-Bedru't-Tâli, Kahire, 1348, II/85-86; Âmidî, el-İhkâm, IV/220; İbn-Hazm, Ebû Muhammed Ali, el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, Mısır, ty., s. 693.

85 Şevkânî, el-Bedru't-Tâli, II/85-86.

bilmesi de gerekmez. İhtiyaç duyduğunda, ilgili ayetlerin yerlerini bulabilecek durumda olması kafidir.

Sünnete gelince, her ne kadar sayıları binlerce olsa da, bunlardan sadece ahkamla ilgili olanları bilmek gerekir. Ancak bunda da, Kur'an'da zikredilen iki hususun hafifletilmesi gerekir. Zira, mevâiz, ahiretle ilgili haberler gibi hadisleri bilmek şart değildir. Hadislerin ezbere bilinmesi de gerekmez. Ebû Dâvûd, Beyhakî'nin sünenleri gibi ahkama müteallik hadisleri toplayan sahih bir hadis kitabının bulunması ve ihtiyaç duyduğu hadisleri kitabın hangi bölümlerinde bulabileceğini bilmesi ve ihtiyaç anında bulabilmesi yeterlidir. Ezbere biliyorsa bu daha iyidir.

İcma konusunda ise, icma'a muhalif fetva vermemesi için, nassı bilmesi gerektiği gibi, icma'olan konuları da bilmesi gerekir. Burada da, bütün icma'edilen hususları ezbere bilmesi gerekmez. Ya alimlerden birinin görüşüne uygun olduğunu veya meselenin daha önce geçmemiş olduğunu bilmekle ictihadın icma'a aykırı olmadığını anlar. Bu da, icma'a muhalefet etmemek şartı için yeterlidir.

Pek tabî ki, ictihad edecek kişinin Arapça'yı ve dilbilgisi kurallarını da bilmesi gerekir. Bu bilgi, Arapça hitabı anlayacak kadar, kelamın hakikatini, mecazını, mücmelini, zahirini, umumunu, hususunu, muhkemini müteşâbihini anlayacak kadar bir Arapça bilgisidir. Bu konuda, Halil, Müberred derecesinde Arapça bilgisine sahip olmaya gerek yoktur. Bilakis, Kitap ve sünnetle alakalı olan kelimeler ile hitabı anlayacak kadar kaideye ihtiyaç vardır.⁸⁶

El-Hatîb el-Bağdâdî, "Hiçbir ilim yoktur ki, müçtehit ona herkesten daha çok muhtaç olmasın. Çünkü fakih, dünya ve ahiretin her işiyle alakalıdır. Fakih, insanların ciddi ve gayri ciddi davranışlarını, muhalefeti, fayda ve zararı, insanlar arasında câri olan işleri, örf ve adetleri bilmek mecburiyetindedir."⁸⁷ demek suretiyle, müçtehidin, fert ve cemiyet psikolojisini, sosyolojiyi, dinler tarihini bilmesi gerektiğine işaret etmiştir.

Şâtîbî, ictihad ehliyeti konusunda diğerlerinden farklı bir görüş ileri sürmüştür. Onun görüşü şöyle özetlenebilir:

"Şu iki vasfı taşıyan kişi ictihad ehliyetini elde etmiş demektir: 1) Şeriatin maksatlarını tam olarak anlamak, 2) Bu anlayışa göre hüküm çıkarma gücüne sahip olmak.

Şeriat kulların maslahatı prensibi üzerine bina edilmiştir. Bu maslahatlar da, mükellefin anlayışına göre değil, Şâri'in koyduğu şekliyle muteberdir. Bunlar ise, zaturete, ihtiyaca ve tahsiniyyata bağlı olmak üzere üç derecedir. Bir kimse her meselede Şâri'in maksadını kavrayacak duruma gelince kendisinde eğitim, fetvâ ve hüküm verme konularında Peygamber'in (s.a.s.) halifesi olacak vasıf ve ehliyeti elde etmiş demektir.

86 Gazzâlî, el-Müstasfâ, II/350-353.

87 El-Hatîb el-Bağdâdî, "el-Fakîh ve'l-Müfekkîh" vr. 261a-262b; Karaman, Hayrettin, İslâm Hukukunda İctihad, s. 176.

İkinci şart ise, birincisinin hizmetçisi gibidir. Şöyle ki, ictihada güç yetirebilmek, ancak öncelikle Şeriatın anlaşılması, ikinci olarak da hüküm çıkarmak için gerekli olan bilgiler vasıtasıyla olmaktadır.⁸⁸

C) İctihadın Tecezzisi

İctihadın tecezzîsi, ictihadın bölünmesi anlamına gelmekte olup, alimin bir meselede müctehit seviyesine ulaşmış da diğer meselelerde bu seviyeye ulaşamaması demektir.⁸⁹ İctihadın tecezzi edip etmeyeceği tartışmaları müctehit imamlar dönemine kadar bulunmamaktadır. Ancak bundan sonra tartışılmaya başlanmış olup bu tartışmalarda genelde şu konular ele alınmıştır: İctihad ehliyeti için gerekli şartlardan bir kısmına sahip olan kimse, kendisinde bulunmayan şartlarda ehli olan kişilere tabi olarak ictihad edebilir mi? İslâm hukukunun bir bölümünde veya bir meselede müctehit seviyesine ulaşan kimse, bu konuda ictihad edebilir mi?

İctihadın tecezzisini caiz görmeyenlere göre, ictihad fikhî bir meleke olup, bu melekeye sahip olabilmesi için kişinin hem usulü, hem de İslâm hukukunun amaçlarını tam olarak bilmesi gerekir. Müctehidin, ictihadı herhangi bir konuya münhasır olamaz. Zira Şeriatın her bölümü birbirine bağlıdır. Şer'i bir meselede ictihad yapacak kimsenin, Şeriatın bütünü bilmesi gerekir.⁹⁰ Ebu Zehra, Fakihlerin büyük çoğunluğunun bu görüşte olduğunu belirtmiştir.⁹¹

Zerkeşî, ictihadın tecezzisi konusundaki ihtilafın fıkah bölümleri arasında olabileceğini, meselelere kadar inildiğinde, tecezzinin söz konusu olamayacağını söylemiştir.⁹² Buna göre, bir kişi buyu'babında, miras bölümünde veya nikah bölümünde derinleşerek müctehit olabilir; fakat, bu bölümlerin altında, mesela sadece vadeli satış, süt kardeşlerin nikahı gibi müstakil bir problemde müctehit olamaz.

İctihadın tecezzi edebileceğini söyleyenlere göre ise, bazı meselelerde müctehit seviyesine ulaşan kişi, o meselelerde ictihada bulunabilir. Diğer meselelerde ictihad vesile ve şartlarına malik olmadığından ictihad edememesi, yeterli olduğu konuda ictihad etmesine mani değildir. Zira bir kimsenin bir konuda bilgili olması, bilgisinin olmadığı konuda fetva vermesini gerektirmediği gibi, bazı konularda bilgisinin yeterli olmaması da bildiği konuda fetva vermesine mani olmasa gerekir. Şayet, ictihad tecezzi etmemiş olsaydı müctehidin bütün meseleleri bilmesi gerekirdi ki, bu mümkün değildir. Sahabe dâhil, taklit edilen bütün müctehitlerin bilmediği naslar, cevap

88 Şâtıbî, el-Muvâfakât, IV/105-107.

89 Şevkânî, Muhammed b. Ali, İrşâdu'l-Fuhul, Mısır, 1937, s. 237; Zeydan, Fıkah Usulü, s. 530-531; Ebû Zehra, Fıkah Usulü, s. 343; Hallâf, İlmü Usulü'l-Fikh, s. 261-262; Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 181.

90 Şevkânî, İrşâdu'l-Fuhul, s. 237; Ebû Zehra, Fıkah Usulü, s. 343; Hallâf, İlmü Usulü'l-Fikh, s. 261-262; İbn Kayyim, l'İlâmu'l-Muvakkâ'in, IV/216; Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 181.

91 Ebû Zehra, Fıkah Usulü, s. 343.

92 Şevkânî, İrşâdu'l-Fuhul, s. 237.

veremediği meseleler olmuştur. İmam Malik'e 40 problem sorulduğu, bunlardan dördüne cevap verdiği, kalanlarına bilmiyorum dediği rivayet edilir.⁹³

D) Netice

Mezhep imamları gibi mutlak müctehit olmak için ileri sürülen şartların günümüzde bir şekilde bulunması zor görülmekle birlikte, ictihadın tecezzi edebileceği, yani bir kişinin belli konularda müctehit seviyesine ulaşabileceği kabul edilince ve günümüzdeki araştırma sonuçları ve teknolojik imkanlar göz önünde bulundurulduğunda, gerekli İslâmî ilimler ile iktisat, hukuk, sosyoloji, psikoloji, tıp gibi ilimlerden ihtiyaç duyulan bir veya birkaçında mütehassis kişilerden teşekkül edecek "İctihad şurası" ile bu şartlar mükemmele yakın bir şekilde tahakkuk edebilir.

Tefsir, hadis, fıkıh konularında günümüze kadar pek çok çalışmalar yapılmıştır. Ayetlerin nüzul sebepleri, delaletleri konusunda araştırmalar gerçekleştirilmiş, hemen bütün hadislerin tespiti, tahriri, tenkidi konusunda çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar halâ sürdürülmektedir. İletişimin ve teknolojinin çok ileri bir düzeye ulaştığı günümüzde, bu çalışmalara ulaşmak çok kolay hale gelmiştir. Diğer taraftan bu çalışmalar bilgisayar ortamına aktarılmış, CD'lere kaydedilmiştir. Bir – iki tuşa basmakla bir konudaki bütün ayet ve hadisler ve o konu üzerinde yapılan çalışmalara ulaşılabilirlik imkanına kavuşulmuştur.

Aynı şekilde tıp, ekonomi, iktisat, sosyoloji, psikoloji gibi ilim dallarında müstakil enstitüler, fakülteler kurulmuş, çalışmalar hızlanmıştır.

Bütün bunların sonucu olarak, fıkıh melekesini kazanmış samimi ve bu bilgilere ulaşabilecek İslâmî ilimlerde temayüz etmiş şahıslar ile iktisat, hukuk, sosyoloji, psikoloji, tıp gibi ilimlerden ihtiyaç duyulan bir veya birkaçında mütehassis kişilerden oluşturulacak ictihad şurası sayesinde günümüz problemlerine çözümler getirilebilir, ihtiyaç duyulan hükümler konulabilir.

Bu sebeple, "din konusunda toplumu aydınlatmak" vazifesi ile görevli bulunan Diyanet İşleri Başkanlığının, Din İşleri Yüksek Kurulunun teşekkül ettirilmesi çalışmalarının devam ettiği şu günlerde, kadro ve mali yönden desteklenerek bu ictihad şurasının oluşturulmasının sağlanması, günümüz problemlerinin çözümü ve dinin günümüze yorumlanması konusunda önem arz etmektedir. Bunun yanında dünya bilgi bankalarına ulaşmak ve doküman elde etmek amacıyla Din İşleri Yüksek Kuruluna bağlı olarak kurulan Araştırma Geliştirme ve Dokümantasyon Merkezinin (ARGED), sağlıklı ve süratli bir şekilde çalışmalarını yürütebilmesi için gerekli teknik donanım ve kadro ile teçhiz edilmesi ve yeterli bir kütüphanenin kurulması bu çalışmaların başarıya ulaşması için gerekli görülmektedir.

93 Gazzâlî, el-Müstasfâ, II/353; İbnü's-Sübkî, Cem'ü'l-Cevâmi', II/386; İbnü'l-Kayyım, I'lâmu'l-Muvakkî'in, IV/216; Âmidî, el-İnkâm, s. 221; Zeydan, Fıkıh Usulü, s. 531; Şa'ban Zekiyüddin, Usulü'l Fıkıh, s. 377; Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 182.

Sonuç

İnsan içtimai bir varlık olup, hayatını yalnız başına devam ettiremez. Bununla birlikte, kendi çıkarlarını önde tutan, kendisi için uygun olanı elde etme arzusu içerisinde bulunan bir varlıktır. Toplumda her çeşit karakterde insanın bulunması, kuvvet ve zekâ seviyelerinin farklı olması ve yaratılışındaki kendisi için uygun olanı elde etme hırsı, toplu yaşamının faydaları yanında bazı mahzurlarını da ortaya çıkarmaktadır. Fertlerin birbirlerine ve topluma, toplumun da fertlere karşı hareket tarzlarını düzenleyen esasların bulunmadığı bir toplumda düzenden, intizamdan söz edilemez. Bu sebeple, her toplumda, sosyal hayatı düzenleyen din, hukuk, ahlak kuralları gibi normlar ve müeyyideferi bulunmuştur. İşte bunun içindir ki, Allâh Teâlâ da ilk insanla birlikte uyulması gereken kuralları Peygamberleri vasıtasıyla bildirmiştir. Son olarak da, Hz. Muhammed'i, Peygamberlikle görevlendirerek ilahî mesajlarını insanlığa ulaştırmıştır.

İslâm dini, her asrın ve her coğrafyanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek evrensel bir dindir. Bunun için gerekli olan kaynak zenginliğine sahiptir. Kaynaklar ilâhî ve değişmez olma vasıfları yanında esnek bir yapıya sahiptirler. Kaynakları zamana ve ortama göre anlama ve yorumlama için gerekli içtihat müessesesi bulunmaktadır. İslâm'ın çağlara hitap etmesi, bu müessesenin işlerliğine bağlıdır. Dini hükümler dar kalıplara sıkıştırılabilecek donuk kaideler değildir. Bilakis bu hükümler zaman ve şartların değişmesine uyum sağlayan esnek bir yapıya sahiptir. Başka bir deyişle zamanın değişmesiyle hükümler de değişir.

İtikat, ibadet ve ahlak ile ilgili dini hükümlerde değişme söz konusu değildir. Değişim ancak muamelat adı verilen dünyevî işlemlerle ilgili hükümlerde geçerlidir. Bu alanda değişim, hükümlerin genel prensipler koyup koymaması; maksat veya vesile olması; illetinin bilinip bilinmemesi gibi kriterler esas alınarak değerlendirilir ve zamanın ya da şartların değişmesiyle hükümlerde de değişikliğe gidilebilir.

Zamanın ve çevrenin şartlarına bağlı olarak hükümlerin değişmesinde etkin rolü ictihad müessesesi oynamaktadır. Nasların teşrii sebebini araştırmak, âdet ve şartların durumunu takdir etmek, yeni hadiselerle, nasların ruhuna uygun hükümler bulmak ictihad alanına giren problemlerdendir.

Mezhep imamları gibi mutlak müctehit olmak için ileri sürülen şartların günümüzde bir kişide bulunması zor görülmeyle birlikte, ictihadın tecezzi edebileceği, yani bir kişinin belli konularda müctehit seviyesine ulaşabileceği kabul edilince ve günümüzdeki araştırma sonuçları ile teknolojik imkanlar göz önünde bulundurulduğunda, gerekli İslâmî ilimler ile iktisat, hukuk, sosyoloji, psikoloji, tıp gibi yardımcı ilimlerin bir veya birkaçında mütehasıs kişilerden teşekkül edecek "İctihad şurası" ile bu şartlar mükemmele yakın bir şekilde tahakkuk edebilir.

Bu sebeple, "İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" ile görevli bulunan Diyanet İşleri Başkanlığınca, Din İşleri Yüksek Kurulunun teşekkül etti-

rilmesi çalışmalarının devam ettiği şu günlerde, Başkanlığın kadro ve mali yönden desteklenerek bu icihad şurasının oluşturulmasının sağlanması, günümüz problemlerinin çözümü ve dinin günümüze yorumlanması konusunda önem arz etmektedir. Bu amaçla, tıp, iktisat, sosyoloji, psikoloji sahasında ihtisas yapmış dalında uzman kişilerden sözleşmeli olarak istifade edilebilmesi için yeterli ödeneğin tahsis edilmesi, ayrıca Din İşleri Yüksek Kurulu Üyelerinin çalışmalarına hazırlık mahiyetinde araştırma yapacak ve doküman toplayacak yetmiş Kurul Uzmanlarının istihdam edilebilmesi için yeterli kadronun tahsis edilerek atamaya izin verilmesi yerinde olacaktır. Bunun yanında dünya bilgi bankalarına ulaşmak ve doküman elde etmek amacıyla Din İşleri Yüksek Kuruluna bağlı olarak kurulan Araştırma Geliştirme ve Dokümantasyon Merkezinin (ARGED), sağlıklı ve süratli bir şekilde çalışmalarını yürütebilmesi için gerekli teknik donanım ve kadro ile teçhiz edilmesi ve yeterli bir kütüphanenin kurulması bu çalışmaların başarıya ulaşması için gerekli görülmektedir.

Tebliğimi Merhum Mehmet Akif'in bu konudaki manidar beyti ile tamamlamak istiyorum:

Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı

Saygılar sunarım.

Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR (Komisyon Başkanı) – Hocamız İbrahim Paçacı Beye teşekkür ediyoruz.

Sayın Harun Özdemirci tebliğini sunacaklardır.

Buyurun Hocam.